

İlkçağdan Ortaçağa Doğa Tasarımları ve Nedensellik*

Ideas of Nature and Causality from Antiquity to the Middle Ages

• Suzan YILMAZ^a

^aOndokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Felsefe Bölümü,
Samsun, Türkiye

Received: 21.09.2022
Accepted: 26.09.2022
Available online: 25.10.2022

Correspondence:
Suzan YILMAZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Felsefe Bölümü,
Samsun, Türkiye
dr.sznylmz@gmail.com

*Hasan Aydın, *İlkçağdan Ortaçağa
Doğa Tasarımları ve Nedensellik*,
Bilim ve Gelecek Yayınları,
İstanbul 2022, 567 Sayfa.

ÖZ Nedensellik kavramı insanın hem teorik hem de pratik etkinliği açısından yaşamsal bir öneme sahiptir. Bu yüzden olsa gerek, geçmişten günümüze filozofların, teologların ve bilim insanlarının ilgisini çekmiş ve konu hakkında pek çok tartışma yürütülmüştür. İşte, burada tanıtımını üstlendiğimiz Hasan Aydın'ın *İlkçağdan Ortaçağa Doğa Tasarımları ve Nedensellik* adlı eseri, felsefe tarihindeki doğa ve nedensellik tartışmalarına odaklanmaktadır. Yazar, dokuz bölüm olarak kurguladığı eserde, filozofların doğa tasarımlarıyla nedensellik kurguları arasında koparılamaz bir bağın bulunduğunu ve İlkçağdan günümüze, beş büyük doğa tasarımının karşımıza çıktığını ileri sürmektedir. Bunlar, sırasıyla mitolojinin doğasız doğası, *mitos*tan *logos*'a geçiş sürecinde üretilmiş Antik Yunan'ın akılsallık (nous-logos) ve canlılık (empsychon) içeren doğası, Ortaçağın Tanrı'nın eylemi ya da fiili olan doğası, Rönesans ve Yeniçağın mekanik doğası ve son olarak 19. yüzyıldan sonra beliren evrimci doğa olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazar doğa tasarımlarına koşut olarak, filozofların nedensellik kurgularının değişmekte olduğunu ve bir önceki tasarımdan köklü epistemik kopmalar yaşandığını göstermektedir. Yazar söz konusu eserinde, sözü edilen ilk üç büyük doğa tasarımını ve yol açtığı nedensellik kurgularını, dönemlerinin şöhretli filozoflarının ve düşünürlerinin özgün eserlerine dayanarak ortaya koymaktadır. Eser, İslam kelimacıları ile İslam filozofları arasında cereyan eden doğa ve nedensellik tartışmalarını ayrıntılı olarak ortaya koyması bakımından da oldukça ilgi çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Doğa; nedensellik; İlkçağ felsefesi; İslam kelamı; İslam felsefesi; Ortaçağ felsefesi

ABSTRACT Causality is of vital importance to both theoretical and practical activity. Maybe that's why it has attracted the attention of the philosophers, theologians and scientists from past to present and there have been a lot of discussions on the subject. Here, Hasan Aydın's work, *Ideas of Nature and Causality from Antiquity to the Middle Ages*, which we are introducing, focuses on the discussions on nature and causality in the history of philosophy. The author, in his work divided into nine chapters, argues that there is an inseparable link between philosophers' representations of nature and their conceptions of causality, and that five main representations of nature emerged from Antiquity to the present. These are, respectively, the unnatural nature of mythology, the rational (nous-logos) and animated (empsychon) nature of Ancient Greece, which was produced during the transition from mythos to logos, the nature of the Middle Ages as the deed or act of God, the mechanical nature of the Renaissance and Modern era, and at last the nature of evolution that appeared after the 19th century. The author shows that in parallelism with the representations of nature, philosophical constructions of causality change and there are radical epistemic ruptures from the previous representations. In his work aforementioned, the author presents the first three representations of nature and the constructions of causality they lead to, based on the original works of famous philosophers and thinkers of their time. The work is also very interesting in that it reveals in detail the debate on nature and causality between Islamic theologians and Islamic philosophers.

Keywords: Nature; causality; Ancient philosophy; Islamic theology; Islamic philosophy; Medieval philosophy

Neden ve nedensellik kavramları yalnızca felsefe, bilim ve teoloji gibi teorik etkinliklerde değil, aynı zamanda gündelik yaşamın olağan akışı içerisindeki pratik etkinliklerde de merkezi bir yere sahiptir. ‘Neden öyle davrandın?’, ‘bu şeylerin başına gelmesinin nedeni nedir?’, ‘eylemlerinin nedenleri hakkında hiç düşündün mü?’ gibi neden soru takısıyla başlayan pek çok soru sordığımız gibi, ‘ev sağlam yapılmadığı için yıkıldı’, ‘bilim insanları evrenin nasıl meydana geldiğini açıklayan teoriler geliştirirler’, ‘boşluğa bırakılan nesnelere çekim yasası nedeniyle düşerler’; ‘Türkler askeri ve siyasi dehalarıyla İstanbul’u fethettiler’ türünden neden-sonuç ilişkisi içeren pek çok cümle kurarız. Bununla yetinmez, zihnimizdeki kavramlarla duyum izlenimlerimiz, duyum izlenimlerimizle dış dünya arasında nedensel bir ilişkinin olduğuna inanırız. Aynı durum niyetlerimiz, düşüncelerimiz ve isteklerimiz ile davranışlarımız arasında da geçerlidir. Yine her olayın bir nedeninin olduğu ve aynı koşullar altında aynı nedenlerin aynı sonuçları doğuracağını ifade eden nedensellik ilkesine inanırız. Bu ilke uyarınca neden ile sonuç arasındaki ilişkiyi zorunluymuş gibi düşünürüz. Zorunluluğu deneysel açıdan doyurucu bir biçimde gerekçelendirmemiz mümkün olmasa da, ilişkileri mantıksal bakımdan zorunluymuş gibi tasarlarız. Doğada iki olay ya da olgu art arda gerçekleşiyor, sürekli birlikte görünüyor ya da sık sık birlikte ortaya çıkıyorlarsa, aralarında nedensel bir ilişkinin olduğunu düşünmeye başlar, nedeni görünce sonucun, sonucu görünce nedenin var olduğunu çıkarılabilmeye çalışırız. Bu açıdan denilebilir ki, neden ve nedensellik kavramı hem teorik hem de pratik yaşamımıza içkindir. Bu yüzden olsa gerek, felsefe tarihinde bu kavramlar etrafında dönen köklü bir tartışma söz konusudur. Bu tartışmalarda şu türden sorular ön plana çıkar: Neden ve nedensellik kavramının mahiyeti nedir? İnsanlar, şeyler, olgular ve olaylar arasında niçin nedensel bağlar kurarlar? Nedensellik a priori midir, a posteriori midir yahut dilsel bir kategori midir? Nedenle sonuç arasındaki ilişki zorunlu mudur yoksa olumsal mıdır? Nedensel bağlar kurmamızda egemen evren yahut doğa tasarımlarının etkisi var mıdır? Varsa bu nasıl saptanabilir?

İşte, Hasan Aydın’ın İlkçağdan Ortaçağa Doğa Tasarımları ve Nedensellik adlı kitabı, felsefe tarihinde söz konusu sorular ekseninde yürütülen tartışmaların izlerini sürüyor. Tartışmaların izini sürerken, İlkçağdan günümüze, beş büyük doğa tasarımının karşımıza çıktığını gösteriyor. Bunlar mitolojinin doğasız doğası, *mitos*’tan *logos*’a geçiş sürecinde üretilmiş Antik Yunan’ın akılsallık (nous-logos) ve canlılık (empsychon) içeren doğası, Ortaçağın Tanrı’nın eylemi ya da fiili olan doğası, Rönesans ve Yeniçağın mekanik doğası ve son olarak 19. yüzyıldan sonra beliren evrimci doğa’dır (s. 25-28).

Yazar, değişen doğa tasarımlarına koşut olarak, filozofların nedensellik kurgularının değişmekte olduğunu ve bir önceki tasarımdan köklü epistemik kopuşların yaşandığını göstermeye çalışıyor. Yazar, sözünü ettiği beş büyük doğa tasarımından ilk üçüne odaklanıyor; ilk üç büyük doğa tasarımını ve yol açtığı nedensellik kurgularını, dönemlerinin şöhretli filozof ve düşünürlerinin özgün eserlerine dayanarak ortaya koyuyor. Kitabın en özgün yanı, filozofların yürüttüğü nedensellik tartışmalarındaki süreklilik ve kırılmalara işaret etmesi ve doğa tasarımlarıyla nedensellik kurguları arasındaki derin bağları deşifre etmesidir. Yazar nedensellik ve doğa tasarımları arasındaki bağları deşifre ederken, sorunsal mitolojik düşünceye değin geriye götürmekte, İlkçağ Yunan felsefesinden Ortaçağ İslam ve Hıristiyan düşüncesine uzanmaktadır. Yazar bunu, kitapların amacından söz ederken açık bir biçimde ortaya koyuyor. Buna göre kitabın üç amacından söz etmek olasıdır. İlki, yerleşik hayata geçen ilk tarımcı atalarımızın oluşturduğu kozmogonik ve orijin *mitos*larında, gündeme gelen doğa ve nedensellik kurgularını ortaya koymaktır. Yazara göre bu önemlidir; çünkü ona göre pek çok araştırmacı, felsefeyle

birlikte Antik Yunan'da insan düşüncesinin *mitos*'tan *logos*'a, kozmogoni'den kozmoloji'ye geçtiğini ileri sürmektedir. Böyle bir geçişin olup olmadığını görmek, mitolojik dünya görüşünü bilmeyi ve sonrasında karşılaştırmayı gerektirmektedir. İkincisi, insanlığın düşünsel serüveninde felsefi düşüncenin mimarı olarak görülen Eski Yunanlı filozofların doğa ve nedensellik sorununa çoğulcu yaklaşımlarını ve *mitos*'tan *logos*'a geçilirken yaşanan sancıları, bu sancıların neden olduğu *logos*'taki *mitos*'u ortaya koymaktır. Yazara göre geçiş süreci hiç de yalıtılmış değildir; çünkü ona göre *mitos*'la *logos*'un iç içe girmesi pek çok yeni düşünce formunun doğmasına yol açmış gibi gözükmektedir. Üçüncüsü, Eski Yunan'da ortaya çıkmış doğa ve nedenselliğe ilişkin farklı yaklaşımların Yahudi, Hıristiyan ve İslam düşüncesindeki izlerini sürmek; felsefi anlayışların, Ortaçağ Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman düşünürlerce nasıl alımlandıklarını saptamak olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazara göre, bunu yapmak, Eski Yunan'da filizlenen *logos*'un tek-tanrılı dinlerdeki serüvenini görme şansına olanak tanımaktadır. Dördüncüsü ise, Yahudi, Hıristiyan ve İslam Ortaçağında farklı doğa ve nedensellik algılarına ve aralarındaki diyalektiğe dikkat çekmektir (s. 14-15). Yazara göre bu amaçları gerçekleştirmek doğa ve nedensellik sorunu bağlamında insanlığın düşünsel serüvenindeki etkileşimleri, süreklilikleri ve kopuşları görmek açısından da oldukça yaşamsaldır.

Yazar sözü edilen eseri giriş ve sonuç hariç dokuz ana bölüm olarak kurgulamıştır. Giriş bölümünde, konuya yönelik bir kavramsal çerçeve oluşturmak adına, neden, nedensellik ve doğa kavramlarını irdelemiştir. Doğa tasarımları ile nedensellik anlayışları arasındaki ilişkiye yönelik çeşitli saptamalarda bulunmuştur. Yine insanlığın tarihsel süreçte ilki, mitolojinin doğasız doğası; ikincisi, *mitos*'tan *logos*'a geçiş sürecinde üretilmiş Antik Yunan'ın akılsallık (nous-logos) ve canlılık (empsychon) içeren doğası; üçüncüsü, Ortaçağın Tanrı'nın eylemi ya da fiili olan doğası; dördüncüsü, Rönesans ve Yeniçağın mekanik doğası; sonuncusu ise, 19. yüzyıldan sonra beliren evrimci doğa olarak beş büyük doğa tasarımını geliştirdiğini göstermeye çalışmıştır. Nitekim çalışmanın ilk üç doğa tasarımıyla ilgisini ortaya koymuştur (s. 19-28).

Birinci bölümde, Sümer, Mısır ve Eski Yunan mitolojilerindeki kozmogonik ve orijin *mitos*larından yola çıkarak, mitolojik doğa ve nedensellik anlayışını ortaya koymuş, mitlerdeki analogileri yapı söküme uğratmıştır (s.29-38).

Kitabın ikinci bölümünde, ön-Sokratesçi filozofların doğa ve nedensellik algıları çözümlenmiştir. Yazar bu çözümlenmeyi yaparken, ön-Sokratesçi filozofları, Eduard Zeller'in tasnifini dikkate alarak Miletliler, Pythagorasçılar, Elealılar ve Herakleitos ve ön-Sokratesçi felsefenin son temsilcileri şeklinde sınıflara ayırmıştır. Miletliler içerisinde Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes'in; Pythagorasçılar içinde Pythagoras ve Alkmeon'un, Elealılar içinde Ksenephones, Permenides ve Zenon'un ve onlarla diyalektik içinde olan Herakleitos'un; ön-Sokratesçi felsefenin son temsilcileri olarak ise, Empedokles, Anaxagoras, Leukippos, Demokritos ve sofist Protagoras'ın görüşlerini irdelemiştir. Bu irdelemeleri yaparken, Yunan doğa tasarımındaki gelişimi, farklı doğa algılarını ve farklı nedensellik tasarımlarını gün yüzüne çıkartmaya ayrı bir özen göstermiştir. Ayrıca bu bölümde *mitos-logos* ilişkisine ve *logos* taki *mitos*'un serüvenine özel olarak işaret etmiştir (s. 49-98).

Üçüncü bölümde, Sokratik, diğer adlandırmayla Antik felsefeye yoğunlaşmış; aralarında hoca-öğrenci ilişkisi olan Sokrates, Platon ve Aristoteles'in doğa ve nedensellik tasarımlarını incelemiştir. Yazar bu üç düşünürden son ikisini Eski Yunan felsefesinin zirvesinin temsilcisi olarak göstermektedir. Ona göre, Platon ve Aristoteles, Helenistik ve Roma felsefesinde ve Ortaçağda belirleyici olarak

karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, Sokrates'in araç neden - gerçek neden ayrımı, Platon'un idealar, taklit (mimesis) ve pay alma (methexis) öğretileri ile Timaios diyalogundaki evren tasarımı; Aristoteles'in dört neden öğretisi, neden olma tarzları ve erekselci doğa tasarımı geçmiş kalıtla ilişki içerisinde ayrıntılı olarak çözümlenmiştir (101-142).

Dördüncü bölümde, Helenistik ve Roma dönemlerinin beş büyük akımına, yani Epikuroşçular, Stoacılar, Helenistik Yahudiler, Septikler ve Yeni Platoncular'a yoğunlaşmıştır. Epikuroşçuların doğa ve nedensellik anlayışları, Epikuros ve Lukretius; Stoacıların Seneca, Cicero ve Kleanthes'in; Helenistik Yahudilerin doğa ve nedensellik öğretileri Aristobulus ve Philon, Septiklerin nedensellik öğretileri Aenesidemus ve Sekstus Empiricus'ün; Yeni Platoncuların Plotinus ve Proklus'un görüşleri ekseninde irdelenmiştir. Platon ve Aristoteles'in görüşleri Ortaçağa Yeni Platoncu sentez üzerinden geçtiği için, onlara ayrı bir önem verilmiştir (145-204).

Beşinci bölüm, tarihsel sırayı takip ederek, Hıristiyanlığın Patristik dönemindeki *logos*, yaratılış, doğa ve nedensellik tartışmaları, ilk kilise babaları olan Aristides, Justinus, Tatianus, Origenes, Nyssalı/Nissalı Gregorius ve özel olarak Augustinus üzerinden irdelenmiştir. Bu dönemde, yazara göre, doğa ve nedensellik sorununa en fazla mesai harcayan düşünür Augustinustur. Bu yüzden düşünceleri ve kaynakları dikkate alınarak tüm boyutlarıyla analiz edilmiş, ön-Sokratesçi filozofların, Platon'un, Stoacıların ve Philon'un onun tohumu nedensellik anlayışındaki etkileri gün ışığına çıkarılmıştır (s.205-254).

Altıncı bölümde, İslam kelâm (teoloji) geleneğindeki doğa ve nedensellik tartışmaları ele alınmaktadır. Yazarın, kelâm geleneğine yer vermesinin nedeni, İslam dünyasında kelâm geleneği ile felsefe geleneği arasında doğa ve nedensellik konusunda köklü bir çatışmanın yaşanmasıdır. Yazara göre bu çatışmayı anlamak için kelâmcıların görüşlerini ayrıntılı bir biçimde çözümlenmek gerekir. Bu nedenle, anılan bölümde Mu'tezile, Eş'ârîler ve Mâturidîler'in önemli temsilcilerinin doğa ve nedensellik hakkındaki görüşleri ana hatlarıyla ortaya konulmuştur. Böylelikle yazar, İslam dünyasında ortaya çıkan atomcu evren tasarısı ve aranedenci (vesileci) tasavvurun temel argümanlarını serimlemiştir (s. 255-303).

Yedinci bölümde, öncelikle İslam felsefesinde nedensellik ve doğa tasarımları konusunda etki etmiş olan pseudo-Aristotelesçi Kitâb Esulucya ve Kitâb el-İlel/ Kitâb Fi Hayr el-Mahz çözümlenmiş; ardından Kindî, Fârâbî, İhvân es-Safâ ve İbn Sînâ örneğinde felsefi çevrelerdeki Yeni Platonculukla iç içe sokulmuş Aristotelesçi doğa ve nedensellik algısı ortaya konulmuştur. Yazar böylece, İslam felsefesindeki başat nedensellik ve doğa tasarımlarını örneklemiştir (s.305-393).

Kitabın sekizinci bölümünde, Gazzâlî, İbn Rüşd ve İbn Meymûn örneğinde doğa ve nedensellik bağlamında kelâm ile felsefe arasında yaşanan tartışmalar analiz edilmiştir. Böylelikle İslam dünyasındaki iki farklı doğa ve nedensellik algısı arasındaki tartışmaların ayrım noktalarını belirginleştirmiştir. Yazar, bunu yaparken sürece Yahudi filozof İbn Meymûn'unu da dâhil etmiştir. İbn Meymûn'u sürece dâhil etme nedenini iki nedene bağlamıştır: İlki İbn Meymûn'un İslam dünyasındaki teoloji ve felsefe geleneğini özümseyip eleştirmesi ve yeni bir sentez sunması, ikincisi ise İslam dünyasındaki tartışmaların Batı'ya taşınmasına doğrudan kaynaklık etmesidir (s.395-467).

Yazar, kitabın dokuzuncu bölümünü, Hıristiyan skolastisizmdeki nedensellik ve doğa tartışmalarını, Yeni Platoncu eğilimleri olan J. S. Eriugena, Aristotesçi Thomas Aquinas ile atomculuğa meyledip nedensellikten kuşku duyan Nicholas d'Autrecaurt'un düşünceleri ekseninde irdlemiştir. Bu

irdelemeler sırasında, İslam dünyasından Batı'ya yapılan çevirilerin etkilerini de ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Yazar, Thomas Aquinas'taki İslam Aristotelesçilerinin ve İbn Meymûn'un; Nicholas d'Autrecaurt'da Antik Yunan atomcularına ek olarak İslam kelimcilerinin, özellikle Mutezili kelimcilerin atomcu anlayışlarının etkisini reddetmenin olanaksız olduğunu ileri sürmekte ve belgeleriyle ortaya koymaktadır (469-544).

Yazar, eserin sonuç ve değerlendirme bölümünde ise, doğa ve nedensellik sorunu bağlamında, İlkçağdan Ortaçağa insan düşüncesindeki etkileşimlere, sürekliliklere ve kopuşlara işaret etmiş, Ortaçağdaki tartışmaların doğacak olan Rönesans'ın doğa ve nedensellik algısına olan etkilerine dikkat çekmiştir (545-548).

Yazarın kaleme aldığı bu eser, zengin bir akademik literatüre sahip olmanın yanında konuları kavramsal, bütüncül ve sistematik açıdan ele alması bakımında da önemlidir. Yazarın konuya hâkimiyeti, özgün değerlendirmeleri, anlaşılır ve sade bir dil kullanması, hem okuyuculara hem de doğa ve nedensellik hakkında daha sonra yapılacak akademik çalışmalara ışık tutacak niteliktedir.